

FÖRFATTARNAS ARBETSMILJÖ

- noteringar våren 2009

Vad har skett, vilken har utvecklingen varit sedan 1990-talet på förlagsområdet, inom bokhandeln och biblioteken och andra områden som i någon mening utgör författarnas arbetsmiljö? Det som hänt kan ge intressanta upplysningar om hur förutsättningarna i yrket har utvecklats för författarna och översättarna. Informationer om sådana områden bör också kunna ge en bild av förutsättningarna för litteraturen och läsandet. Och - hur har Författarförbundet försökt påverka utvecklingen?

Den nyligen avslutade Kulturutredningen gör i sitt betänkande inget riktigt försök att beskriva förutsättningarna i yrket för de fritt verksamma författarna och litterära översättarna. Också det är anledning till att försöka belysa vad som har hänt på områden som påverkar de litterära yrkesutövarnas vardagsverklighet.

Kulturpolitikens inriktning var namnet på slutbetänkandet från 1990-talets kulturutredning. Det begränsade utrymme som där kom litteraturen och läsandet till del, ledde till att kulturministern tillsatte en särskild utredare med uppdrag att kartlägga situationen för boken. I uppdraget ingick också att bedöma de statliga insatserna och lämna förslag till reformer. En kort summering av det som sades i betänkandet Boken i tiden bildar en utgångspunkt för följande iakttagelser.

Jag vill också nämna att jag fäster tilltro till författares uppgifter att det tar lika lång tid att skriva en bra text idag som det gjorde för 10-15 år sedan. Detta apropå utvecklingen av informations- och kommunikationstekniken.

John Erik Forslund

Innehåll

1. Boken i tiden s 4
2. Bokförlagen s 6
3. Bokhandeln s 8
Handeln med böcker – summering s 9
4. Biblioteken s 11
Folkbiblioteken s 11
Skolbiblioteken s 12
Forskningsbiblioteken s 12
Bibliotekslagen s 13
Summering s 14
5. Bokläsandet s 15
6. Författarnas inkomster s 16
Summering s 17
7. Litteraturpolitik och bokmarknaderna; boken, en genialisk förpackning s 18
Allmänlitteraturen s 18
Litteraturstödet och kvalitetsutgivning s 21
Summering s 22
8. Biblioteksersättningen s 24
Summering s 26
9. Upphovsrätten s 28
Förlagsavtalen s 28
Upphovsrätsorganisationer/collecting societies s 29
Summering s 32
10. Vem sade vad och hur? s 33

1. Boken i tiden

I sitt betänkande Boken i tiden (SOU 1997:141) sammanfattade utredaren förhållandena inom bokbranschen i mitten på 90-talet på följande sätt:

- Förlagsstrukturen hade ändrats och karakteriserades nu av stora koncerner och ett antal mindre förlag, ofta med specialiserad utgivning. Flera av de medelstora förlagen hade gått upp i större koncerner eller försvunnit. Bokhandeln hade också förändrats. Det övervägande antalet bokhandlar ingick i bokhandelskedjor.
- Den elektroniska boken hade gjort sitt intåg på marknaden konstaterades det och multimedia skulle säkerligen komma att spela en betydande roll när det gällde läromedel och produkter riktade till barn. Det som numera kallas Internetbokhandeln uppmärksammades liksom print-on-demand-tekniken med dess möjligheter för både förlag och bokhandel att tillhandahålla elektroniskt lagrade böcker.
- Information om litteraturen nådde oss genom allt fler kanaler vid sidan om bokhandel och bibliotek men tenderade att koncentreras kring ett fåtal författare och boktitlar.
- Skillnaden mellan det som kallats det kulturella respektive populära kretsloppet verkade lösas upp med allt större dominans för det populära. Underhållningslitteraturen dominerade stort oavsett läsargrupp. Kvalitetspocketen inom skön- och facklitteraturen kunde finnas på Centralstationen och den populära bästsäljaren på biblioteket.
- Priskonkurrensen från Internet kunde få effekter både för bokhandeln och bokklubbarna. Bokhandelskedjorna fick förmånligare villkor från de stora förlagen vilket gjorde dem mindre benägna att välja böcker från små förlag.
- De mindre förlagen och mindre bokhandlarna behövde enligt utredaren fortsatt och utökat stöd. Distributionen av kvalitetslitteratur måste stärkas – det statliga produktionsstödet till förlagen borde kompletteras med ett distributionsstöd. Den nya tekniken och Internet kunde teoretiskt öka tillgängligheten men mötet mellan boken och läsaren måste också äga rum fysiskt – i bokhandeln och på biblioteket.
- En upplagespärre borde införas i litteraturstödet. Därigenom frigjorda medel skulle om disponeras till stöd för fler titlar inom stödordningarna. Det minskade läsandet bland barn och ungdom borde mötas med läsfrämjande insatser.

- Det konstaterades att den ena författarens verk inte är utbytbar mot den andras, boken är på en gång handelsvara och litterärt verk och har stor kulturpolitisk betydelse. Det borde skapas utrymme för att inom konkurrenslagstiftningen ta hänsyn till bokens särart och ge möjlighet till branschöverenskommelser, t.ex. när det gäller prissättningen på böcker. Förslaget innebar i sak en möjlighet för bokbranschen att under en period komma bort från priskonkurrensen och istället tillämpa fasta bokpriser.

- Bokbranschen och den svenska staten hade var och en på sitt sätt försökt parera den utveckling som blivit en följd av den fria prissättningen på böcker. Förlagen försökte minska de ökade affärsriskerna som friprissättningen innebar och integrerade distributionsledet i sin verksamhet genom att starta bokklubbar. Bokhandeln hade svarat med att bilda kedjor för att få bättre villkor för sina bokinöp från förlagen. Det statliga litteraturstödet var ett bidrag till fortsatt bredd i utgivningen av kvalitetstitlar.

Det som bokutredningen såg som dominerande tendenser i bokvärlden verkar ha varit ganska realistiska iakttagelser. Naturligtvis kunde man inte med någon större precision förutse när och hur användningen av den digitala tekniken skulle slå igenom på olika segment och nivåer i bokens näringskedja. Man låg både före och efter i sina iakttagelser. Vilka uttryck mer exakt den allt större affärsmässigheten inom bokbranschens förlags- och återförsäljarled fortsättningsvis skulle ta sig var naturligtvis inte heller möjligt att förutse. Men utvecklingen har i stort följt de spår som utredningen tyckte sig se.

2. Bokförlagen

Enligt branschstatistiken har förlagen från och med 1997 haft en i princip oavbruten omsättningsökning. Den återspeglar med några års fördröjning den allmänna välståndsökningen i landet efter den djupgående ekonomiska krisen under det tidiga 90-talet.

År 2002 sänktes bokmomsen från 25 till 6 procent. Det innebar att bokpriserna kunde sänkas rejält utan minskade marginaler för handeln. Förlagens omsättningsökning spädades på för att år 2007 plana ut. Under tioårsperioden ökade förlagens fakturerade försäljning med cirka 35 procent i fasta priser. Förlagen redovisar från 1997 och framåt en ökning i nyutgivningen och backlistutgivningen (återutgivning av tidigare utgivna titlar t.ex. i form av pocket). Av den fakturerade försäljningen 2007 svarade skönlitteraturen för drygt 39 procent, barn- och ungdomsböckerna för drygt 14 procent, facklitteraturen för drygt 35 procent, uppslagsverken för 2 procent, ljudböckerna för drygt 8 procent och e-böckerna för 0,7 procent.

Men bokförsäljningen har fått en allt större slagsida åt koncentration på storsäljande titlar. I ett förläggarsamtal i branschorganet Svensk Bokhandel konstaterades för ett par år sedan (SvB nr 21/06) bland annat att de kommersiella titlarna säljer mer av den totala bokskörden än tidigare och att mellanklassen av författare på något sätt har försvunnit. Antingen säljer en författare väldigt mycket eller väldigt lite. De böcker som säljer 10 000–15 000 exemplar är på väg bort. Det vill säga, utgivningen karaktäriseras av å ena sidan kommersiellt framgångsrika titlar, å den andra av smalare, mer experimentell och ekonomiskt mindre lönsam litteratur. Likaså framstår frånvaron av mellanklassen, storleksmässigt, av allmänutgivande bokförlag som en allt tydligare förlust för den pluralism i utgivningsbesluten som bidrar till en väl fungerande marknad.

På området för allmänlitteratur har Bonniergruppen och Norstedtgruppen en alltmer dominerande ställning med vardera en omsättning om närmare två miljarder kr (avser den sammanlagda verksamheten på bokmarknaden i Sverige, det vill säga med bokförlag, bokklubbar, bokhandel/Internetbokhandel). Under helt andra förhållanden beträffande t.ex. marknadsföring och distribution arbetar ett stort antal små förlag som ofta för sin utgivning med kvalitetsprägel är mycket beroende av det statliga litteraturstödet. Statsstödet till billigbokutgivaren En bok för alla (Ebfa) upphörde 2008. Ebfa:s viktigaste bidrag var att företaget kunde återutge bra titlar som de traditionella förlagen inte själva ville eller vågade ge ut igen. Utan att konkurrera med de traditionella förlagen bidrog Ebfa till bredden i kvalitetsutgivningen av svenska och till svenska översatta titlar.

På nyåret 2009 planerar de stora förlagsgrupperna nerdragningar i antalet utgivna titlar. ”Vi måste anpassa oss. Återförsäljarna köper in allt färre titlar, marginalerna dras åt”, säger Bonnierförlagens vd. ”Omfattningen av vår utgivning blir inte lika stor framöver. Vi måste se till att de böcker vi ger ut kan lyckas”, säger Norstedts vd (Dagens Nyheter 19.1.09). Redan tidigare försvann de olika förlagen inom Bonniergruppen som egna enheter. Gamla förlagsnamn som Albert Bonniers förlag, Forum Bonnier Carlsen och Wahlström & Widstrand behålls men leds av litterära chefer och en gemensam vd. All pr, information och försäljning har samlats under en hatt. ”En radikalare förändring har inte skett i den svenska förlagsvärlden i modern tid.” (Bok og samfunn 2/09).

3. Bokhandeln

Av Svensk Bokhandels Bokhandelsspecial 2008 framgår att den tillväxt som sker återfinns hos Internetbokhandeln. Bonnierägda AdLibris och KF-ägda Bokus hade 2007 tillsammans en omsättning på över 1 miljard kr. År 2000 var den ca 150 miljoner kr, dvs. omsättningen har i princip sjudubblats på 8 år, vilket innebär att var fjärde bok nu säljs på nätet. De stora förlagsägda bokklubbarna minskar i betydelse och den förlagsägda Internethandeln ökar.

Det som kallas den fysiska bokhandeln hade år 2007 ytterligare ett år med utebliven tillväxt. Akademibokhandels butikerna och Bokiakedjan dominerar stort. Obundna bokhandlarnas marknadsandel av bokförsäljningen är inte större än drygt 6 procent. Det som kallas "landets kulturboklådor", NK Bokhandel och Hedengrens i Stockholm, Åkerbloms i Umeå och Hamrelius i Malmö får allt svårare att hävda sig – deras omsättning har sjunkit under den senaste femårsperioden långt mer än genomsnittet för övrig bokhandel. Näthandeln konkurrerar hårdast på kurs- och fackböcker, varuhusen prisdumpar bästsäljare.

Den traditionella bokhandeln höjde sin försäljningsmarginal för fjärde året i rad samtidigt som Internethandeln sänkte sin och är prismässigt cirka 25 procent billigare än bokhandeln.

Den nytilträdde verkställande direktören för Akademibokhandeln har deklarerat (SvB 18/08) att företagets bokhandlar ska bli "mindre akademi och lite mer bokhandel. Det blir färre titlar i butikerna. Vi har alldeles för många. Det finns inga förutsättningar att skapa ett lönsamt och uthålligt företag med de mängder vi har i dag." En uppstramning av sortimentet och av antalet butiker och antalet anställda står för dörren. Våren 2009 verkställs denna uppstramning.

Handeln med böcker - summering

I början av 1970-talet skedde ett systemskifte i svensk bokbransch. Sverige övergick från fasta till fria bokpriser. Fasta priser innebär sammanfattningsvis att det är det utgivande förlaget som under bokens inledande tid på marknaden bestämmer bokens pris till konsument. Bokens pris är detsamma i Ystad och Haparanda. Fria bokpriser innebär att det i princip är varje återförsäljare som bestämmer varje boks konsumentpris, vilket anses medverka till en förstärkt tendens att förlag och återförsäljare arbetar mer med priset än med boken. Friprissättningen öppnade dörren för tillväxt på bokklubbssidan som nu kunde sälja ett urval nya titlar till priser som bokhandeln inte kunde konkurrera med det titelrelaterade statliga litteraturstödet introducerades 1975 för att i den nya marknadssituationen bidra till fortsatt bredd i förlagens utgivning av kvalitetstitlar.

På Bonnierförlagens initiativ upphörde 1992 det så kallade fackbokhandelsavtalet eller abonnemangsavtalet mellan Svenska Förläggareföreningen och Svenska Bokhandlareföreningen. Avtalet innebar ett gemensamt åtagande av branschen att prioritera ett vittförgrenat nät av bokhandlar som saluför nyutgivningen av allmänlitteraturen i hela dess bredd. Abonnemangsavtalet sågs så småningom av ledande branschföreträdare som en kvarleva från den gamla fastpristiden.

Den affärsmässiga utvecklingen på förlags- och återförsäljarsidan har tagit sig uttryck som kunde förväntas. De stora aktörernas dominans har förstärkts. De har utvecklat sina intressen på distributionssidan. Här har på ett handfast sätt den digitala informations- och kommunikationstekniken spelat in. När det av Bonniergruppen dominerade konceptet på återförsäljarsidan, dvs. de förlagsägda bokklubbarna med hundratusentals abonnenter fått ny konkurrens av bokförsäljningen via Internet, köpte Bonniers 2005 in sig som stor ägare i AdLibris, som var och är den största Internetbokhandeln. KF-ägda Norstedtgruppen och Akademibokhandeln, som är den dominerande bokhandelskedjan stramar upp villkoren för sitt engagemang i den traditionella bokförsäljningen och satsar på KF-ägda Bokus, den andra stora Internetbokhandeln.

Flykten bort från den fullsorterade bokhandeln fortsätter. Bokbranschen anser sig inte längre ha råd med en bred fysisk exponering i ett vittförgrenat nät av återförsäljare där det som varit bokvärldens särmarke, rikedomerna av författarröster, faktiskt exponeras; den bokliga kulturens särmarke förlorar i substans och blir en allt tunnare symbol. Utvecklingen karakteriseras av de två stora förlagsgruppernas ägande av de två stora Internetbokhandlarna med deras i genomsnitt 25 procent lägre priser än en bokhandel med brett utbud kan erbjuda. Bokbranschen växlar alltmer spår till ett affärstänkande hämtat från områden

med produkter som inte besitter bokens dubbla egenskaper och därmed dubbla värde av att vara både fysisk vara och konstnärligt verk.

Den ökade pocketutgivningen, som innebär återutgivning i enkelt format av tidigare utgivna titlar som visat sig ha bärkraft fyller en viktig funktion genom att den också är tillgänglig på många försäljningsställen. Men också på detta område avstår de traditionella förlagen från det risktagande som fram till nyligen kunde fångas upp av statsstödda En bok för alla som återutgav titlar som de traditionella förlagen inte ville satsa på i billigformat.

Naturligtvis är Internetbokhandeln bokhandel i bokstavlig bemärkelse. Men den saknar den traditionella bokhandelns främsta kännetecken, dvs. den fysiska exponeringen av böckerna. Handeln med böcker försiggår allt mer utan köparens fysiska möjlighet att ta del av det han eller hon tänker köpa och kanske framförallt, utan köparens fysiska möjlighet att ta del av det han eller hon kanske inte tänkte köpa.

Till detta kan läggas det avtalslösa förhållande mellan Förläggareföreningen och Författarförbundet som inträdde våren 1996 efter Förläggareföreningens uppsägning av Ramavtalen för förlagsavtal med Författarförbundet. Strax därefter började antalet litterära agenter växa med ambitionen att också placera ett urval svenska författares verk på den begränsade svenska marknaden som dittills betraktats som överblickbar och inte i behov av agenter.

SvB (5/09) spår att 2009 blir ett stormigt år och pekar på KF:s beslut att samla alla bokinköp under en enhet. KF:s mediagrupp blir en superaktör på detaljistsidan med möjlighet att driva rabattkrav på ett sätt som utmanar den makt de stora förlagen idag har.

Omsättningsökningen på förlagssidan har inte inneburit att bokläsandet ökat (se sid.15). Bokhandeln som vi lärt känna den tappar mark. Författarna har haft en negativ inkomstutveckling (se sid.16).

För att göra en lång historia kortare kan ett konstaterande av professorn i litteratursociologi Johan Svedjedal vara till hjälp. Han noterade i slutet på 1990-talet att bokbranschen näringspolitiskt har uppfyllt en avreglerad marknads krav: att låta den starkare bli starkare och den svagare bli svagare.

4. Biblioteken

Folkbiblioteken

I början av 1990-talet skedde en drastisk sänkning av bibliotekens nyförvärv av böcker. Fortfarande 2007 låg antalet nyförvärv på samma låga nivå som 1995 – knappt 2 miljoner nya böcker, och det trots ökad bredd i bokutgivningen. Utlåningen har minskat stadigt från och med 1996 från drygt 70 miljoner lån per år till knappt 60 miljoner lån 2007. Utlåningen av fack- och skönlitteratur har minskat mer än utlåningen av barn- och ungdomsböcker som sjunkit endast marginellt. I slutet av 90-talet infördes ett särskilt statligt anslag för bibliotekens inköp av böcker ägnade för barn och ungdom. Inköpen och utlåningen av olika AV-medier har ökat från en relativt låg nivå. Utlåningen av ljudböcker, film, musik med mera svarar idag för cirka 15 procent av den totala utlåningen.

Biblioteken tillhandahåller i allt större utsträckning datorer som kan användas för informationssökning men också för andra aktiviteter. 2007 var 6 618 datorer tillgängliga för allmänheten; drygt 4 500 hade Internetuppkoppling, 6 procent hade inte Internetuppkoppling och 25 procent kunde användas endast för sökning i databaser. Totalt erbjöd biblioteken 3 030 betaldata-baser delvis med extern åtkomst. Biblioteken har numera sina beståndskataloger digitalt tillgängliga. Låne-, omlåns- och återlämningsrutiner har i hög utsträckning automatiserats. Denna utveckling får anses medverka till att de fysiska besöken på biblioteken minskar. Cirka 55 procent av befolkningen besökte ett bibliotek 2007 och totalt gjordes cirka 68 miljoner besök på folkbiblioteken. I ett europeiskt perspektiv är detta mycket höga tal.

Från och med mitten av 1990-talet stiger bibliotekens driftskostnader efter att ha sjunkit under de ekonomiskt svåra åren i början av 90-talet. 2007 bryts den stigande trenden. Under perioden ökar antalet årsverken för bibliotekarier marginellt och antalet övriga årsverken minskar. Antalet biblioteksfilialer minskar med 25 procent – från cirka 1250 år 1995 till cirka 1000 år 2007 och antalet filialer integrerade med skolbibliotek ökar något. Vid mitten av 90-talet fanns det cirka 110 bokbussar, 2007 fanns det 93.

Mest frekventa bland de många aktiviteter som anordnas på biblioteken är biblioteksinformation och -visningar för olika grupper, bokprat/boksamtal, utställningar, berättar- eller sagostunder, föreläsningar/föredrag/debatter och författarbesök. (Kulturrådet, Kulturen i siffror 2008/3, Folkbiblioteken 2007.)

Skolbiblioteken

Den av kulturrådet år 1999 publicerade rapporten Skolbiblioteken i Sverige, Kartläggning, analys och probleminventering föranleddes bland annat av den ojämna och ofta dåliga standarden på de svenska skolbiblioteken. En annan anledning var bibliotekslagens föreskrift att det inom grundskolan och gymnasieskolan ska finnas lämpligt fördelade skolbibliotek för att stimulera elevernas intresse för läsning och litteratur och för att tillgodose deras behov av material för utbildningen. I kulturrådsrapporten antogs frånvaron av en för skolbiblioteken central samordningsfunktion ha bidragit till att skolbiblioteken ofta glöms bort både i biblioteks- och skoldebatten.

Kulturrådets undersökningar av verksamheten med skolbibliotek 2002 visade bland annat att bara drygt 50 procent av grundskoleeleverna hade tillgång till bemannad biblioteksservice minst 6 timmar i veckan. På gymnasienivån var motsvarande siffra 90 procent.

Hösten 2008 tillfrågade Statens kulturråd samtliga grundskole- och gymnasieenheter om deras skolbibliotek och användandet av folkbiblioteken. En rapport kommer att presenteras under vårvintern 2009.

Folk- och skolbiblioteken är i allt väsentligt kommunalt finansierade. Det statliga bidraget utgör för närvarande cirka 2 procent av den totala årliga kostnaden om cirka 3,7 miljarder kronor.

Forskningsbiblioteken

Under 1990-talet skedde en snabb utveckling av de i allt väsentligt statligt finansierade forsknings- och högskolebiblioteken. Det skedde parallellt med utbyggnaden och decentraliseringen av den huvudsakligen statligt finansierade högre utbildningen. Driftskostnaderna exklusive lokal- och byggkostnader ökade med närmare 70 procent från 1993/94 till 2000. Under ett antal år är det främst användningen av ny informations- och kommunikationsteknik som präglat utvecklingen. De klassiska bibliotekstjänsterna lån, besök och referensfrågor tappar mark och ersätts av nya tjänster.

I statistiken Forskningsbiblioteken 2007 uppmättes den sammanlagda personalstyrkan till 2 209 helårsverken. Biblioteksbesökarna hade tillgång till 5 267 persondatorer (nästan samtliga hade Internetuppkoppling). Den nedgång i antalet besök som sker får ställas mot användningen av tjänster via bibliotekens webbsidor. Biblioteken hade tillgång till 3 600 databaser, närmare 1,2 miljoner e-böcker (cirka 2,9 miljoner fulltextdokument laddades ned från e-böcker) och drygt 48 miljoner övriga digitala dokument (drygt 10 miljoner togs fram ur

seriella publikationer, dvs. tidningar, tidskrifter o. dyl.). Närmare 7 miljoner fulltextartiklar togs fram från fulltextdatabaser. (Statistiken omfattar inte allmänt tillgängliga gratistjänster på Internet.)

Utlåningen av tryckt material, som omfattar hemlån (initiala hemlån och omlån), läsesalslån och kopior i stället för lån uppgick till 10,6 miljoner lån varav 55 procent var omlån. 2007 skedde en minskning av antalet lån av tryckta böcker. Det konstateras att det inom kort med största sannolikhet kommer att bli vanligare att använda en e-bok på ett högskolebibliotek än att låna en tryckt bok.

Bibliotekslagen

Den av Författarförbundet initierade Nationalkampanjen Rädda Biblioteken samlade i början av 1990-talet över 600 000 namnunderskrifter för kravet på en svensk bibliotekslag. Kampanjen bidrog till att riksdagen 1996 antog en bibliotekslag som säkerställer fria boklån och att det finns bibliotek i varje kommun. Från och med 2005 innehåller lagen i 7a § kravet att kommuner och landsting ska anta planer för biblioteksverksamheterna. Kravet hade enligt Svensk Biblioteksförnings undersökning i oktober 2007 effektuerats av 41 procent av de 290 kommunerna. 49 procent uppgav att arbetet med biblioteksplan pågick.

2006 antog Författarförbundet en ny policy för sitt arbete med biblioteksfrågorna. Förbundet vill

- att lagstiftningen inom biblioteksområdet förstärks
- att en nationell bibliotekspolitik etableras
- att det på varje skolenhet inrättas ett välutrustat bibliotek, bemannat med kompetent personal
- att de läsfrämjande åtgärderna, t.ex. genom arbetsplatsbibliotek, prioriteras i folkbibliotekens åtaganden
- att boken, litteraturen och läsandet också i fortsättningen ska stå i centrum för bibliotekens verksamhet.

Genom det till Författarförbundets styrelse knutna Biblioteksrådet och samarbete med andra organisationer arbetar förbundet med konkreta krav på det svenska biblioteksväsendet. Särskilt beträffande verksamheterna med skolbibliotek måste det, i anslutning till det pågående arbetet med ny skollagstiftning, finnas möjligheter till framgång för kravet på bättre skolbibliotek.

Summering

Samtidigt som bokutgivningen ökat har folkbibliotekens inköp av nya böcker drastiskt minskat. Det har bidragit till lägre attraktivitet i bibliotekens utbud med minskad utlåning som följd. Biblioteken har inte klarat av att jämsides med nödvändiga satsningar på datortjänster och andra media upprätthålla nivån på bokinköpen. Förhoppningar kan finnas om att den ofta eftersatta verksamheten med skolbibliotek kan ges en bättre ställning som en följd av det pågående arbetet med ny skollagstiftning.

I forskningsbiblioteken tenderar traditionella lån, besök och referensfrågor att ersättas med nya tjänster. Det blir vanligare att använda en e-bok på ett högskolebibliotek än att låna en tryckt bok.

Enligt undersökningar av SOM-institutet vid Göteborgs universitet är folk- och skolbiblioteken den kommunala verksamhet som har den i särklass största uppskattningen bland flest kommuninnevånare. Den moderna informations- och kommunikationstekniken lämpar sig väl för utveckling av ett antal bibliotekstjänster. Frånvaron av en nationell bibliotekspolitik innebär att tillgängliga resurser inte används optimalt. Samtidigt är det allvarligt att offensiva, det vill säga resurskrävande insatser för litteraturen och läsandet inom folk- och skolbiblioteken, har svårt att finna finansiering.

5. Bokläsandet

Enligt både Nordicom och Kulturrådet/SCB:s undersökningar är omfattningen av bokläsandet i princip oförändrad sedan mitten av 1990-talet. Olika undersökningar av läsvanorna spaltade på bland annat åldersgrupper, kön, utbildning ger ytterligare information. Under 2000-talet sker det en trendmässig minskning av lästiden bland bokläsarna (9-79 år) från cirka 60 minuter till cirka 50 minuter (en genomsnittlig dag). Enligt den internationella PIRLS-studien (Progress In Reading Literacy Study) hade svenska tioåringar något sämre resultat 2006 än 2001. Andelen som har mycket positiv inställning till läsning och som läser för nöjes skull har minskat kraftigt och man vet att det finns ett tydligt samband mellan inställningen till läsning och läsförmåga.

Enligt till exempel den amerikanska utvecklingspsykologen Maryanne Wolf tenderar vi att bli rena avkodare av information när vi läser på Internet. Vår förmåga att tolka texter förblir till stor del urkopplad (DN 23.12.08).

Bokläsandet har inte ökat, mätt i lästid har det minskat. Boklånen på biblioteken har minskat. Förlagens omsättning har ökat.

6. Författarnas inkomster

Författarförbundets undersökning av medlemmarnas inkomster 2004 fick en i sammanhanget unikt hög svarsfrekvens, närmare 70 procent.

Ett huvudresultat av inkomstundersökningen var att medlemmarnas sammanlagda medianinkomst av litterär och annan yrkesverksamhet, hade ökat reallt med 19 procent till 209 900 kr sedan 1993 (då en motsvarande undersökning med lika god svarsfrekvens gjordes). Samtidigt hade medianinkomsten reallt för samtliga inkomsttagare i landet ökat med 30 procent till 219 300 kr. (Medianinkomsten är den inkomst som "mittenmannen" i den undersökta gruppen har, det vill säga hälften av medlemmarna har en inkomst som överstiger mittenbeloppet och hälften har en inkomst som är lägre.) Medlemmarnas inkomst av den litterära verksamheten var cirka 39 000 kr och medianinkomsten av den icke litterära verksamheten var cirka 148 000 kr.

85 procent av förbundets medlemmar har universitets- eller högskoleutbildning medan 28 procent av den totala befolkningen har eftergymnasial utbildning.

Gruppen "heltidsförfattare" definierad som författare och översättare som till 3/4 eller mer är litterärt verksamma och som är högst 65 år gamla omfattade cirka 700 personer. De hade en medianinkomst om cirka 146 000 kr av den litterära yrkesverksamheten. Den skönlitterära författarens medianinkomst var cirka 124 000 kr, den facklitterära författarens cirka 91 000 kr, översättarens cirka 200 000 kr och barn- och ungdomsbokförfattarens cirka 145 000 kr. Cirka 2/3 av medlemmarna har olika yrkesverksamheter vid sidan av den litterära.

De låga litterära inkomsterna är inte acceptabla; det är otidsenligt och på sikt förödande att en liten och för vår språkliga kultur och litterära identitet viktig konstnärsgrupp jämförd med genomsnittssvensken är ekonomiskt sämre ställd 2004 än 11 år tidigare.

1999 infördes ett nytt system för ålderspension där det är den samlade livsinkomsten från 16 års ålder som avgör nivån på pensionen. En lång och "stabil" yrkeskarriär gynnas och en låg inkomst ett visst år ger en låg pensionsrätt för det året vilket slår igenom fullt ut vid beräkningen av livsinkomsten. Det är typiskt för den fritt arbetande författaren att inkomsten varierar kraftigt över tid. Utgivningssvårigheter och oförutsebara upp- och nedgångar i royaltyintäkter och liknande är vanliga. Det tar lång tid att etablera sig som författare. Endast några få procent av Författarförbundets medlemmar är under 30 år. Intjänandet av pensionsrätt på grund av författarintäkter börjar mycket sent och tyngs av år med låg eller ingen författarinkomst. (Det gamla ATP-systemet innebar en viss möjlighet för författaren att inom ramen för totalt

30 intjänandeår kunna passera det systemets nålsöga om 15 år av hyggliga inkomster.) En undersökning inom Författarförbundet visade att det nya systemet blir mycket ofördelaktigt för författarna med 15-20 procents lägre nivå på den allmänna pensionen som följd.

Betänkandena Arbetet åt konstnärer (SOU 1997:183) och Generella konstnärstöd (SOU 1997:184) fokuserade på kvalitetsaspekter och problem och möjligheter för de professionellt verksamma konstnärerna, men saknade resonemang som gick direkt tillbaka på författarnas och de litterära översättarnas ställning och möjligheter på marknaden. I betänkandet SOU 2003:21 kartlade Utredningen konstnärerna och trygghetssystemen på ett klargörande sätt hur de gällande trygghetssystemen förhåller sig till konstnärliga verksamheter och de problem som uppstår vid tillämpningen på grund av de speciella verksamhetsförutsättningarna för konstnärer och författare.

Summering

De konstnärspolitiska insatserna är av stor vikt i vårt lilla språkområde. För författarna och de litterära översättarna har de sin tyngdpunkt i biblioteksersättningen och författarfondens verksamhet. Också måttliga ekonomiska tillskott kan på de inkomstnivåer det är fråga om innebära väsentliga förbättringar – procentuellt kan siffrorna bli imponerande.

En livskraftig och frihetlig litterär kultur förutsätter också att författarna och de litterära översättarna kan uppträda som jämställd part i förhandlingar om de grundläggande ekonomiska och ideella villkoren till exempel på förlagsavtalsområdet. Så är inte fallet förrän de får en i upphovsrättslagen förankrad förhandlingsrätt.

En viktig slutsats av Författarförbundets undersökning ”Författarnas inkomster 2004” var att den egenföretagande, yrkesverksamme författaren och översättaren inom allmänlitteraturen bidrar till vårt lands litterära kultur med sämre inkomst och inkomstutveckling än övriga inkomsttagare.

7. Litteraturpolitik och bokmarknaderna; boken, en genialisk förpackning

Eftersom vi lever i en skriftkultur produceras, sprids och säljs böcker för ett i princip oräkneligt antal syften och ändamål och för många olika avnämarkategorier och med olika ekonomiska och ideella incitament.

Allmänlitteraturen

När vi i det litteraturpolitiska sammanhanget talar om boken och bokmarknaden avses nästan undantagslöst allmänlitteraturen, dvs den marknad för böcker som sammanfattningsvis består av skönlitteraturen för vuxna (prosa, lyrik, dramatik), essästiken, facklitteraturen inom humaniora och naturvetenskaperna inklusive memoarer, biografier, allmänna handböcker och hobbyböcker, reseskildringar, kokböcker, trädgårdsböcker etc. och barn- och ungdomslitteraturen av skön- eller facklitterär karaktär – i svenska original och i översättning från olika främmande språk till svenska.

Ett viktigt och utmärkande motiv för bokläsandet inom allmänlitteraturen är den egna läslusten, det egna informations-, kunskaps- eller förströelsebehovet, lusten att fångas av författarens språk och gestaltning av livsöden, epoker, samhällsförhållanden.

Förlags- och återförsäljarverksamheterna på det allmänlitterära området använder sig av allmänt tillgängliga försäljningskanaler som bokhandel, bokklubbar, varuhus och annan detaljhandel. Verksamheterna bedrivs på affärsmässiga grunder. Böckerna förekommer inte sällan i olika utföranden/utgåvor och har bara det gemensamt att de är böcker avsedda för allmänheten, som förhoppningsvis ska finna utgivningen intressant utan att ha något åläggande att köpa och läsa. Svårigheten att förutse vilka titlar det är som väcker intresse har av de stora förlagsgrupperna mötts med alltmer omfattande marknadsföringsinsatser av ett urval av de utgivna titlarna och en ur konkurrenssynpunkt olycklig integration av förlags- och återförsäljarled.

Författarna har inte heller något åläggande eller någon uppdragsgivare, de är som författare inte verksamma inom bokförlag, medieföretag, tidningsredaktion, konsert- eller konsthall eller annan institution. De är i författarrollen inte heller anställda forskare, lärare, journalister eller liknande. De arbetar på spekulation, de erbjuder sitt manuskript, som kan vara frukten av flera års arbete, till en nyckfull marknad, oftast till ett bokförlag som kan anta verket för utgivning eller refusera det. Författarna har inte tillgång till någon traditionell arbetslöshetskassa och är som egenföretagare per definition inte arbetslösa. Friheten i yrket innebär ofta en besvärande ekonomisk osäkerhet.

Vid sidan om allmänlitteraturen urskiljs t. ex. det som brukar kallas ”professional publishing” (ofta relativt avancerad utgivning inom vetenskapliga, tekniska och medicinska områden och med företagsvärlden som ”konsument”, ”academics” (ofta avsedd för akademisk meritering och ofta helt eller delvis finansierad genom förlagsexterna källor) och läromedelsområdet. Dessa tre områden representerar det som sammanfattningsvis kan kallas det instrumentella läsandet eller nyttoläsandet. Bokköpet och läsandet ska leda till färdigheter eller kunskaper som krävs på olika nivåer i yrkeslivet, i forskarvärlden och utbildningsväsendet. Denna bokmarknad är titelmässigt större än marknaden för allmänlitteraturen. Författarna till böcker inom forskningsområdena som skriver på uppdrag eller i anställning eller under anställningsliknande förhållanden behåller den upphovsrättsliga förfoganderätten till böcker, rapporter etc. Samma är naturligtvis förhållandena för läromedelsförfattare som skriver på uppdrag.

Förutsättningarna för t.ex. läroboks- eller läromedelsutgivningen blir typiskt sett andra än de som gäller för allmänlitteraturens genrer också genom att böcker, övningshäften etc. tas fram i en inte sällan omfattande process som styrs av läroplaner och pedagogik och som involverar läromedelsförfattare, förlagsredaktörer och andra sakkunniga (jämför t.ex. den största läromedelsproducenten Libers presentation av sina läromedel för skolåren 6-9 och för universitet och högskola). Avnämningens tydligt identifierbar och distributionens tyngdpunkt ligger därför på direktförsäljning eller sker via läromedelscentraler. På högskolenivån, där eleverna/studenterna själva svarar för bokköpen, spelar dock bokhandeln en roll liksom vissa i övrigt allmänutgivande förlag.

Även om debatten inför och motiven för beslutet om sänkningen av bokmomsen 2002 från 25 till 6 procent i huvudsak fokuserade på allmänlitteraturens kulturella värde så var reformen en generellt verkande åtgärd och avsåg alla böcker från sortimentskatalogen till lyriksamlingen.

Sammanfattningsvis är förutsättningarna för författarskapen och för utgivningen av allmänlitteraturens genrer särskilda på ett sätt som inte minst i vårt lilla språkområde kräver särskilda litteratur- och konstnär-/författarpolitiska insatser.

Området för allmänlitteratur är föremål för offentliga riktade litteratur- och konstnärspolitiska insatser, framförallt genom

- det statliga litteraturstödet riktat till förlagen med syftet att bidra till att allmänheten ska ha tillgång till ett brett utbud kvalitativa titlar,
- läsfrämjande insatser ofta via de kommunala biblioteken riktade till barn och unga och

- den statliga biblioteksersättningen riktad till de svenska eller i Sverige bosatta litterära yrkesutövarna för folk- och skolbibliotekens användning av deras verk.

Bokförlagen, ideella institutioner med flera, belönar verk inom allmänlitteraturens genrer med utmärkelser och priser av olika slag. August-priserna tillhör de mer uppmärksammade. Utmärkelser och priser av olika slag förekommer också inom andra delar av bokvärlden.

Som tydliggjorts av avsnittet ovan om forskningsbiblioteken reagerar olika delar av bokmarknaden, olika genrer, olika användarsituationer, olika på digitaliseringen. De är olika känsliga i förhållande till digitaliseringen och det digitala tillgängliggörandet av texter. Ett par exempel: Enligt engelska förlagsuppgifter kommer numera hela 95 procent av intäkterna från "legal publishing", dvs. publicering av juridiska texter, från elektroniskt tillgängliggörande. Svenska Förläggareföreningen som företräder allmänlitteraturen ändrade i mitten av 1990-talet sitt namn från Svenska Bokförläggareföreningen till Svenska Förläggareföreningen men de allmänutgivande förlagen ökade som framgått sin omsättning av böcker med cirka 30 procent under den efterföljande tioårsperioden.

Å ena sidan etableras det allt tydligare inom allmänlitteraturen olika kretslopp för storsäljande titlar och övrig utgivning. I tillägg därtill får den fullsorterade bokhandeln allt svårare att hävda sig och bokhandlar nischade för olika specialintressen växer upp etc. Å andra sidan verkar de olika nyttobetonade anledningarna till att ta del av innehållet i en bok, det vill säga läsning som sker i yrket, i utbildningssyfte, för att uppnå en formell kompetens etc. allt oftare resultera i att läsningen sker via digitalt genererad visning av texten – läsaren "skannar av" bildskärmens text efter det informationsinnehåll som söks.

E-böckerna svarade enligt Förläggareföreningens senaste årsstatistik bara för 0,7 procent av förlagens omsättning. Samtidigt har Internetbokhandeln Amazon nyligen presenterat en ny version Kindle-läsare, dvs. en tekniskt sett alltmer läsvänlig digital "läsplatta". Nya digitalt genererade sätt att ta del av texter kommer att utvecklas och förfinas. Det verkar långt ifrån säkert att de läsare som utgör flertalet bland dem som läser böcker inom allmänlitteraturens olika genrer vill göra det från något annat än den traditionella boksidan - annat än på ganska lång sikt, det vill säga när nuvarande läsargenerationer ersatts.

Det kan med andra ord vara angeläget att hålla i minnet att digitaliseringen är ett av flera perspektiv på den utvecklings- och förändringsprocess som pågår inom bokvärlden.

Med utgångspunkt i dessa korta nedslag i dagens läsbeteenden finns det ändå anledning anta att boken länge än kommer att kunna hävda sin ställning som genialisk förpackning för verk inom allmänlitteraturens genrer. Tove Janssons böcker om Mumindalen och dess innevånare och datorspel gjorda på samma böcker tillgodoser olika genuina behov av glädje, spänning och oviss undran.

Litteraturstödet och kvalitetsutgivning

Det särskilda statliga litteraturstödet är ett utgivnings- och distributionsstöd riktat till förlagen. Dess syfte är att upprätthålla en bredd i kvalitetsutgivningen på en i övrigt avreglerad, kommersiell marknad för böcker. Stödet är ett titelrelaterat efterhandsstöd vilket innebär att förlaget står risken för utgivningen på traditionellt sätt. Alla förlag söker på lika villkor. Stödet, som fördelas via särskilda sakkunniggrupper knutna till Statens kulturråd, avser i huvudsak enskilda utgivna verk inom skön- och facklitteraturen, barn- och ungdomslitteraturen, klassisk litteratur i svenskt original eller översättning, tecknade serier, litteratur på invandrar- och minoritetsspråk. I stödet ingår att ett exemplar av varje stödd titel – cirka 800 på årsbasis - ska finnas tillgängligt i varje kommuns bibliotek.

Enligt kulturutredningens nyligen presenterade förslag bör det statliga litteraturstödet ingå som en del i ett allmänt stöd för kulturpolitiska insatser inom litteratur- och biblioteksområdet. Vid bedömningen av ansökningar om litteraturstöd ska hänsyn tas till, förutom kvalitet, utgivarens ekonomiska förutsättningar i det enskilda fallet. Kriterier och riktlinjer för ett allmänt stöd inom litteratur- och biblioteksområdet ska formuleras i en ny förordning. Stödet bör fördelas centralt av den av utredningen föreslagna myndigheten för konstarterna.

Tankarna på förändringar i litteraturstödet verkar ha sitt ursprung i Statens kulturråd och ha tagit sin början i iakttagelsen att marknaden för allmänlitteraturen allt mer kommit att domineras av två förlagsgrupper (Bonniers och Norstedts) med sammantagen omsättning (inklusive engagemangen i distributionsledet) om närmare fyra miljarder kronor. Vidare har förlagsbranschen från och med 1997 haft en stigande omsättning och bokmomsen sänktes som nämnts år 2002 av kulturpolitiska skäl från 25 till 6 procent.

Den ökande omsättningen har skett, samtidigt som det vid sidan av de två stora förlagsgrupperna numera i än mindre utsträckning än vid mitten av 1990-talet finns några mellanstora allmänutgivande förlag. Ett relativt stort antal i sammanhanget små eller mycket små förlag arbetar ofta med kvalitetsutgivning och åtföljande beroende av litteraturstödet. Av SvB nr 17/2006, artikeln ”Kvalitetsförlag helt beroende av kulturstöd” framgår bland annat att hos förlag

som Atlantis, ellerströms, Östlings/Symposion och Daidalos representerar litteraturstödet från 15 upp till 40 procent av omsättningen. För Norstedts är motsvarande siffra mindre än 1 procent.

Det sagda kan kanske sägas ge skäl för en ändring av litteraturstödet i linje med kulturutredningens förslag, det vill säga förutsatt att bredd i kvalitetsutgivningen ändå skulle upprätthållas. Detta skulle i sin tur förutsätta, att de ekonomiskt framgångsrika bokförlagen eller förlagen med stor omsättning skulle bidra till fortsatt bredd i kvalitetsutgivningen utan litteraturstödet bidrag till minskad affärsrisk. Någon sådant åtagande eller försäkran kan dessa förlag inte göra, varken i förhållande till sina ägare eller till bokläsarna.

Kulturutredningen nämner inte att en viktig anledning till litteraturstödet som introducerades 1975 var övergången från fasta till fria bokpriser i början av 1970-talet (se ovan sid. 9). Friprissättningen är hämtad efter mönster från annan varuhandel. Förlag, bokhandel och författarförbund var alla emot att den så kallade dispensen från bruttoprisförbudet skulle upphöra. Utredningen säger att frågan om sänkning av bokmomsen övervägdes i början av 1970-talet men förkastades. Istället infördes det riktade litteraturstödet. Den generellt verkande sänkningen av bokmomsen innebar när den genomfördes år 2002 en beräknad minskning av skatteintäkterna med cirka 600 miljoner kr. Det riktade litteraturstödet kostar cirka 40 miljoner kr.

Med den nuvarande ordningen för litteraturstöd har misstanke om risk för statlig inblandning i förlagens utgivningsbeslut framgångsrikt kunnat undvikas. Att på någon grund utesluta ett stort förlag eller för den delen ett litet förlag från stöd skulle snabbt utsätta stödet för kritik och berättigad sådan.

Summering

Om utredningens förslag har sin grund i iakttagelsen av en alltmer oligopoliserad situation och allt större koncentration av utgivningsmakten inom bokbranschen, så är det en iakttagelse som har fog för sig. För att råda bot på dessa strukturproblem som naturligtvis inte gynnar yttrande- och informationsfriheten krävs dock insatser av annat slag än det branschstöd, om man kan kalla det så, som utredningen verkar förorda. Litteraturstödet förtjänster duger bra för sitt ändamål. Efterhandsstödet inklusive distributionsstödet till sammanlagt cirka 800 titlar bör bibehållas och utvecklas främst genom att nya medel tillförs.

Ett exempel: Antalet beviljade stöd avseende stödordningen Ny svensk skönlitteratur har under perioden sjunkit från cirka 240 beviljade stöd till cirka 160. Oavsett om denna minskning beror på att stödet inte ger förlaget ett tillräckligt incitament för att parera förlagets risktagande vid utgivning av t.ex.

en relativt ny och oprövad skönlitterär författare. Den kan också bero på minskad utgivning av ny svensk skönlitteratur, på att omDispositionering av resurser till andra stödordningar skett eller på att kvalitetslitteratur kan, när tillgängliga medel har satt allt snävare gränser, ha kommit att jämföras med stödordningar som riktar sig till redan genom tidigare utgivning kvalitetsprovade titlar.

Den omviktning mellan stödordningarna som skett ger beskedet att den särskilda stimulans för utgivningen av ny svensk skönlitteratur som avsetts med den delen av litteraturstödet åter måste bli generösare. Möjligheterna att etablera sig och vara verksam som skönlitterär författare måste förbättras. Den omsättningsökning, som enligt branschstatistiken har skett på det skönlitterära området, har samtidigt innehållit en kraftig minskning av utgivningen av ny svensk skönlitteratur, inklusive lyrik och dramatik, från cirka 370 till 295 titlar. Resultatet har blivit bättre inkomster för färre författare och sämre utgivningsmöjligheter generellt.

På området för facklitteratur har Författarförbundet i särskild ordning föreslagit ett särskilt produktionsstöd riktat till fackförfattare vid särskilt kostnadskrävande projekt, efter modell som med framgång prövats inom Konstnärsnämndens område.

Det förslag till litteraturstöd som den särskilda bokutredaren presenterade 1997, det vill säga införandet av regler som skulle möjliggöra branschöverenskomelser om fastprissättning på böcker, förblev ogenomfört. Förslaget hade gehör från Bokhandlareföreningen och Författarförbundet men inte från Förläggareföreningen.

Intentionerna i detta svenska fastprisförslag återfinns å andra sidan i ett särskilt uttalande 2001 av EU:s högsta beslutande organ, Rådet. Där framhålls bokens dubbla karaktär, den är både bärare av kulturella värden och handelsvara. Det sägs bland annat att flera medlemsstater (t.ex. Tyskland och Frankrike) fäster vikt vid de nationella systemen med fasta bokpriser, som utvecklats för att ta hänsyn till bokens kulturella och ekonomiska karaktär och för att göra det möjligt för läsaren att under bästa möjliga förhållanden ha tillgång till ett så stort utbud som möjligt. Den särskilda rådsresolutionen som tillkom för att uttryckligen bekräfta att fasta bokpriser är tillåtna, föranleddes av att fasta bokpriser annars kunde anses strida mot den inre marknadens överordnade princip om fri konkurrens. Resolutionen innebär således ett uttryckligt erkännande av bokens dubbla karaktär och av nationella åtgärder för att befordra kulturella målsättningar på bokområdet.

8. Biblioteksersättningen

Biblioteksersättningen etablerades redan 1955. Den har därefter successivt utvecklats och utgör sedan flera decennier den viktigaste statliga kultur- och konstnärspolitiska insatsen för författarna, översättarna och illustratörerna inom allmänlitteraturens olika genrer.

Biblioteksersättningen förvaltas och förmedlas via Sveriges författarfond. Den utgår till författare, översättare och bokillustratörer som är stadigvarande bosatta i Sverige eller som skriver på svenska och är en ersättning för allmänhetens fritt tillgängliga användning av deras böcker i folk- och skolbiblioteken. Den utgår med sammanlagt 122 miljoner kr dels i form av en i förhållande till utlåningen statistiskt beräknad författarpenning som utbetalas en gång årligen, dels i form av garanterad författarpenning, långtids- och punktstipendier samt behovsprovade pensioner/pensionsbidrag. Fonden hanterar årligen cirka 2 000 ansökningar (fördelat på två ansökningstillfällen).

Biblioteksersättningen är som konstnärspolitiskt instrument speciell bland annat genom

att ersättningen som ett motiv har en inskränkingsbestämmelse i upphovsrättslagen som innebär att bibliotekens utlåning, det vill säga en form av vidare-spridning av författarnas böcker, är undantagen från upphovsmannens ensamrätt,

att statsanslaget på visst sätt är relaterat till omfattningen av användningen av böckerna i folk- och skolbiblioteken,

att biblioteksersättningens grundbelopp (=ersättningen för hemlån av svenskt originalverk; för närvarande 1,29 kr) enligt en överenskommen förhandlingsordning fastställs efter förhandling mellan en särskild av regeringen utsedd förhandlare och Författarförbundet, Svenska Tecknare och Svenska Fotografers Förbund, det vill säga de organisationer som är representerade i författarfondens styrelse. Vid dessa förhandlingar har diskussioner om utvecklingstendenser på området för allmänlitteraturens genrer fått ett forum liksom t ex ändrade sätt att använda bibliotekens resurser. Detta har lett till att biblioteksersättningens grundbelopp försetts med en koefficient om 1,03 beroende på den konstaterade ökade användningen av böckerna på plats i biblioteken.

Den speciella bakgrunden till ersättningen innebär också att organisationerna utser majoriteten av fondstyrelsens ledamöter. För dessa är det en naturlig uppgift att mot bakgrund av sina yrkeserfarenheter och i samverkan med de av staten utsedda ledamöterna bidra till en effektiv utformning av verksamheten. Stipendieberedningsarbetet är omvittnat omsorgsfullt. Författarfonden genomför

själv eller ger bidrag till statistiska undersökningar, till enkäter och undersökningar om de litterära yrkesutövarnas inkomstförhållanden m.m.

Fram till hösten 2004 trodde vi i Sverige att vår modell för biblioteksersättning på ett rimligt sätt anslöt till EU:s så kallade utlåningsdirektiv från 1992. Direktivtexter som är av intresse i sammanhanget säger att medlemsstat som inte tillämpar ensamrätt till utlåning ska införa en rätt till ersättning, åtminstone för upphovsmän (i Sverige föreligger som sagt en ersättningsrätt för författarna, översättarna och illustratörerna). Vidare får medlemsstaterna undanta vissa inrättningar från skyldigheten att betala ersättning (i Sverige undantas forskningsbiblioteken från ersättningen) och de har frihet att bestämma ersättningens storlek med hänsyn till sina kulturfrämjande syften (i Sverige sker detta i samverkan med de litterära yrkesutövarnas organisationer).

2004 ifrågasatte EU-kommissionen den svenska modellen för biblioteksersättning. Sverige ansågs diskriminera på grund av nationalitet, vilket inte är tillåtet enligt Romfördraget. Biblioteksersättningen utgår till författare, översättare och bokillustratörer som skriver på svenska eller är bosatta i Sverige. Mot detta protesterade inte bara författarna, översättarna och illustratörerna utan också regering och riksdag. Regeringen tillbakavisade kommissionens ståndpunkt och anförde: ”Den svenska regeringen vill i detta sammanhang slutligen framhålla den stora betydelse som biblioteksersättningen har haft och fortfarande har från kulturpolitisk synpunkt. Biblioteksersättningen är av stor vikt inte bara för upphovsmännen själva utan utgör också en betydelsefull del i målsättningen att bevara och utveckla det svenska språket, som utgör ett litet språkområde. /.../ Förändringar i reglerna för ersättning på det sätt som kommissionen eftersträvar skulle innebära att de stora språken skulle gynnas på bekostnad av de små. En sådan utveckling vore enligt den svenska regeringens uppfattning olycklig och skulle stå i strid med den målsättning inom kulturområdet som kommer till uttryck i Artikel 151EG.” Riksdagens kulturutskott anslöt sig enhälligt i ett eget uttalande till det regeringen anförde.

Efter en lång tankepaus insåg kommissionen uppenbarligen att dess angrepp på den svenska biblioteksersättningen var ett misstag. Den kom att bli ett hot mot medlemsländernas rätt att bedriva en egen kulturpolitik och för de små språkområdena att värna om sin litterära kultur. Kommissionen avskrev ärendet. I december 2007 kunde kulturministern därefter konstatera: ”Grunderna för vår modell kan nu upprätthållas och utvecklas. Detta innebär att vi även framöver inom en kulturpolitisk ram kan garantera och värna bibliotekens fria utlåning, utvecklingen av konstnärskap och det svenska språket.”

Summering

Det är ställt utom tvivel att biblioteksersättningen med den utformning den fått är väl ägnad att med effektivt använda medel bidra till att de på den nyckfulla marknaden för allmänlitteraturen arbetande författarna och översättarna via biblioteksersättningen får mindre osäkra ekonomiska och sociala förutsättningar i yrket. Vår avreglerade och av växlande kommersiella intressen styrda bokmarknad måste balanseras med en rimligt trygghetsskapande utveckling av den viktigaste konstnärspolitiska insatsen för de skönlitterär, facklitterära och barn- och ungdomsboksförfattarna, de litterära översättarna och bokillustratörerna.

Beskedet från kommissionen i Bryssel att ärendet mot Sverige lades ner, innebär att det hot som i flera år legat över ambitionerna att utveckla biblioteksersättningen nu är borta. Den entydiga uppslutningen för vår svenska modell har varit mycket betydelsefull. Vi borde nu kunna finna former för en fortsatt positiv utveckling av biblioteksersättningen och Sveriges författarfonds verksamhet.

Mot alla odds återfinns i kulturutredningen ett förslag att det ska tillskapas en gemensam myndighet för bidragsgivning och ersättningar till konstnärer och upphovsmän av olika slag. Enligt utredningen bör det ge konsten en starkare ställning och bidra till att konsten och konstnärerna ”i än högre grad kan delta i samhälleliga utvecklingsfrågor”. En särskild myndighet för konstnärerna skulle bestå av viss verksamhet inom Statens kulturråd, hela Konstnärsnämnden med Bildkonstnärnsfonden samt Sveriges författarfond och viss verksamhet inom Rikskonserter. Myndigheten bör, enligt kulturutredningen, vara en så kallad enrådsmyndighet det vill säga en myndighet utan traditionell styrelse under ledning av en generaldirektör.

Den särskilda bakgrunden till och utformningen av författarfonden innebär att fonden har ett viktigt mått av självständighet. Det finns en omvittnat stark uppslutning kring författarfonden både bland landets politiker och de litterära yrkesutövarna. Politiska företrädare har på samma sätt som företrädare för författarna och illustratörerna genast när utredningen offentliggjordes konstaterat att förslaget rörande författarfonden är feltänkt, det varken bör eller kan genomföras. Fonden passar inte in i det byråkratiska mönster utredningen tänker sig. Den välskötta författarfonden skulle förlora i självständighet och effektivitet, och som en trolig följd också de verksamheter den skulle slås samman med.

Biblioteksersättningens beroende av hur de kommunala folk- och skolbibliotekens verksamheter utvecklas, skapar en dynamik i de litterära yrkesutövarnas syn på allt från bibliotekens ekonomiska förutsättningar och

breda folkbildande uppdrag till deras status som yttrande- och informationsfrihetens främsta praktiska plattform tillgänglig för var och en. Ett par exempel: En konstruktiv anpassning behöver göras till användningen av digitalt baserade ”böcker”, även om nedladdningstjänsten e-boken hittills enligt branschuppgifter inte fått något genomslag. Pilotprojekt i ordnade former kan visa vägen framåt. Problemet att bibliotekens bokinköp både krymper i faktiska tal och därtill inte svarar upp mot den ökade bokutgivningen måste uppmärksammas; bibliotekens resurser har under ett antal år omfördelats till nackdel för boken. I skrivande stund pågår också en ny omstruktureringsvåg av landets bokhandlar bort från bokhandeln med bredd och djup i sina erbjudanden. Bibliotekens roll och ansvar för att ge medborgarna en chans att upptäcka också det bokutbud som inte står i fokus för skiftande trender och affärsmässiga satsningar växer (och därmed också betydelsen av distributionsstödet).

Samtidigt som biblioteken naturligtvis ska erbjuda nya medier och pröva nya metoder för att attrahera nya och gamla biblioteksanvändare, borde det kunna vara en självklarhet att litteraturen och läsandet står i centrum. Detta är en ”samhällelig utvecklingsfråga” där allmänintresset och författarintresset har konstruktiva beröringspunkter. Ett gemensamt forum, en nationell bibliotekspolitik borde vara den naturliga platsen för gemensamma överväganden om viktiga framtidsfrågor för litteraturen och läsandet.

Det har gjorts framställningar om att författare verksamma inom andra sektorer av bokmarknaden än allmänlitteraturen skulle på något sätt organisatoriskt anknytas till författarfonden. När författare som är verksamma på andra marknader har behov av insatser relaterade till de förutsättningar som där föreligger, bör insatser sättas in på de grunder som där kan vara relevanta, till exempel utbildningspolitiska. Författarförbundet bör i det sammanhanget kunna bidra med sina erfarenheter från sitt långvariga engagemang för den kultur- och konstnärspolitiskt grundade biblioteksersättningen och författarfonden.

9. Upphovsrätten

Den moderna upphovsrätten innebär att eget ekonomiskt oberoende, beroendet av mecenater och ämbetsförfattande upphörde som uteslutande förutsättningar för författarskap. I stället kunde författaren med sitt verk vända sig till marknaden. Det medförde möjligheter och ett mått av oberoende och självständighet som tidigare inte funnits. Upphovsrättssystemet med dess i upphovsmannen förankrade ideella och ekonomiska skydd för det verk han eller hon har skapat är en nödvändig om än inte tillräcklig förutsättning för den rikedom i röster som är litteraturens särmärke.

Förlagsavtalen

I mars 1996 upphörde på Svenska Förläggareföreningens initiativ de med Författarförbundet centralt tecknade ramavtalen avseende acceptabla minimibestämmelser i förlagsavtal på allmänlitteraturens område. På uppsägningen följde fem års förhandlingar som avslutades utan att nya avtal träffades. Författarförbundet fick konstatera att avsaknaden av en lagstadgad förhandlingsrätt/förhandlingsplikt innebar att förhandlingarna med förläggarna inte kunde drivas fram till resultat vare sig i form av mellan parterna träffat avtal eller strandning av förhandlingarna med efterföljande medling.

Frånvaron av centralt överenskomna avtalsstandarder har under 2000-talet ersatts av ensidigt av olika förlag utfärdade villkorspaket. Författarförbundet har utfärdat fullständiga Mönsteravtal på förlagsområdet med riktlinjer för under rådande förhållanden rimliga minimibestämmelser. Tillämpningen av dessa kräver ett omfattande arbete med rådgivning och biträde. Den avtalslösa situationen har också öppnat dörren för ett nytt mellanled mellan författare och förlag, en agentverksamhet som för ett decennium sedan av branschen ansågs obehövlig inom vårt lilla och överblickbara språkområde. I SvB (nr 17/07) konstateras att ”Varannan författare nobbas av agentur”. Rubriken var föranledd av att ”Bonnier Group Agency byter fokus” för att mer likna de fristående agenterna som arbetar med ett mer begränsat författarstall. På ledarplats i samma nummer av SvB sägs att branschen och i synnerhet författarna behöver duktiga agenter, framförallt sådana som vågar ta på sig jobbet att representera dem i Sverige. ”Idag är inget avtal det andra likt och villkoren blir bara mer och mer komplexa ...”.

Sammanfattningsvis har förlagsavtalsområdet blivit alltmer omodernt i bemärkelsen att avtalsmarknaden blivit alltmer ineffektiv, ogenomskinlig och ojämlig. Av de yrkesverksamma författarna är det kanske 3-4 procent som positivt kan påverka sina avtalsvillkor.

Upphovsrättens funktion att bidra till författarnas och översättarnas möjlighet att ekonomiskt och ideellt skydda och finna avsättning för sina prestationer och utveckla sig i yrket kan inte nog understrykas. Men samtidigt uppvisar upphovsrättslagen den alltmer uppenbara svagheten att dess bestämmelser i avgörande avseenden går att avtala bort i det enskilda avtalet, lagens bestämmelser är som det heter, dispositiva. Också av detta skäl blir det för författarsidan nödvändigt att det etableras rimliga minimiregler på olika avtalsområden som grundar sig på en kombination av lagstiftningens skyddsbestämmelser och de gemensamma erfarenheter de yrkesmässigt verksamma författarna har av egna avtalsförhandlingar. Författarförbundet har uppvaktat och till Justitiedepartementet lämnat in ett antal konkreta exempel på hur författarens typiskt sett svaga ställning som avtalspart resulterar i för upphovsmannen ofördelaktiga upplåtelseavtal. Till detta har fogats kravet på en lagfäst förhandlingsrätt/förhandlingsplikt med åtföljande möjlighet för endera parten att påkalla medling.

Förbundet har sedan början av 2000-talet på olika sätt arbetat för att få till stånd en statlig utredning med uppdraget att genom ändringar i upphovsrättslagens tredje kapitel åstadkomma en ordning som gör författaren till en med olika producenter mer jämställd förhandlingspart. Våren 2008 tillsatte regeringen en utredning med uppdraget att utreda och ta ställning till om upphovsmannens ställning som avtalspart bör stärkas och, om han finner skäl till det, upprätta förslag till ändringar i lagen.

Upphovsrätsorganisationer/collecting societies

Författarnas och översättarnas prestationer kan, när de väl kommit ut på marknaden, användas i de mest skiftande sammanhang. När det gäller denna upphovsrättsligt grundade bevakning har det i ett antal fall varit naturligt för förbundet att i samverkan med andra grupper bidra till att nya sätt att använda texterna kan ske under ordnade former och att ersättning utgår för den användning som sker.

Teknikutvecklingen inom informations- och kommunikationsområdena har inneburit att användarna av författarnas texter i många fall vill ha tillgång till förenklade och centraliserade licensieringsförfaranden. Fotokopieringen av kompletterande material för olika undervisningsverksamheter började redan på 1970-talet och sedan dess samarbetar 15 upphovsmanna- och utgivningsorganisationer i föreningen Bonus Presskopia. De med en avtalslicens i upphovsrättslagen som grund träffade så kallade Bonus-avtalen innebär att omfattningen av skolkopieringen definieras och att ersättning utgår för den avtalsenliga kopieringen. För Författarförbundets del innebär detta att för närvarande drygt 10 miljoner kronor kan fördelas i form av punktstipendier till

framförallt fackförfattare, men också till skönlitterära och barn- och ungdomsförfattare och litterära översättare (medlemmar och icke medlemmar). För närvarande utvidgas Bonusavtalen till att också omfatta digitala, nätbaserade kopieringsförlagor.

För att genomföra licensiering av ”grannlandstittandet” på tv med en likaledes på en avtalslicens i upphovsrättslagen grundad licensieringsmodell samarbetar rättighetshavarnas organisationer i Copyswede, som också licensierar ”grannlandslyssnandet” på radio. En särskild ”tomkassettersättning” för den omfattande och marknadspåverkande privatkopieringen via alltmer avancerade minnesplattformar, hittills främst inom musik- och filmområdena, hanteras också av Copyswede. Författarförbundet deltog i grundandet av Copyswede på 1980-talet.

Grundvalen för både Bonusavtalen och Copyswedeavtalen är avtalslicensbestämmelser i upphovsrättslagen. Avtal med avtalslicensverkan träffas av representativa organisationer, till exempel Sveriges Författarförbund. Villkoren i ett sådant avtal blir också gällande för användning av verk vars upphovsmän ej är medlemmar i Författarförbundet. Det äldsta avtalslicensavtalet är det som Författarförbundet sedan 1960-talets början träffar med public service-företagen om villkoren för återutsändning i radio och tv av utgivna litterära verk.

Avtalslicensbestämmelser förekommer i alla de nordiska ländernas lagstiftningar och har visat sig bidra till balanserade lösningar där det av olika skäl är svårt att träffa individuella upplåtelseavtal. På till exempel fotokopieringsområdet skulle ett krav på individuell tillståndsgivning innebära stora svårigheter för lärarna att i ordnade former använda fotokopierat material i undervisningen. I EU:s direktiv om upphovsrätten i informationssamhället har den nordiska avtalslicensen accepterats som ett sätt att lösa licensieringsfrågor.

I Europa pågår ett utvecklingsarbete med nya affärsmodeller som ett led i realiserandet av EU:s flaggskeppsprojekt i2010 Digital Libraries Initiative. Bland annat har en särskild undergrupp till projektet utarbetat licensieringsmodeller som skapar förutsättning för frivilliga överenskommelser för tillgängliggörande av skyddade verk i öppna nätverk. Särskilda licensieringsproblem har förknippats med orphan works, det vill säga verk som fortfarande har upphovsrättskydd men där det inte går att finna rättsinnehavaren. Där har det utarbetats kriterier för att godtagbar efterforskning ska ha skett. I till exempel Norge pågår pilotprojekt med digitalt tillgängliggörande av böcker. Parter i projektet är det norska Nationalbiblioteket och författarnas och förläggarnas organisationer. Samtidigt har dock EU-kommissionen utarbetat ett Green Paper om Upphovsrätten i kunskapsekonomin där nya inskränkningar i

upphovsmännens rättigheter verkar vara den framgångsväg kommissionen trots allt tänker sig.

I USA stämde Authors' Guild, den amerikanska författarföreningen, och de amerikanska förläggarna sökmotorn Google för upphovsrättsintrång när Google i samarbete med vissa amerikanska bibliotek skannade och offentliggjorde avsnitt ur författarnas böcker utan att ha inhämtat tillstånd. Hösten 2008 träffades en förlikningsuppgörelse som innebar att Google betalar ersättning för den digitalisering som skett. Dessutom kom parterna överens om att det digitaliserade materialet, som omfattar mer än 7 miljoner titlar, skulle kunna göras tillgängligt fortsättningsvis på vissa sätt och mot ersättning. Ett Book Rights Registry som styrs av författarna och förläggarna, upprättar och aktuellthåller ett register med uppgifter om författare och böcker.

Uppgörelsen, som slutligen ska godkännas av en amerikansk domstol, har karakteriserats som ett kontrollerat experiment och får ses som ett bidrag till att man på ordområdet försöker undvika de stora svårigheter med piratkopiering etc. som uppstått på musik- och filmområdena. Det blir en angelägen uppgift att följa utfallet av uppgörelsen och inte minst hur Google hanterar sin nya ställning på bokområdet. Författarna stämde Google genom en så kallad class action. Rättsverkningarna av en sådan har likheter med den nordiska avtalslicensen på det sättet att domstolens godkännande innebär att uppgörelsen blir gällande också för författare som inte är medlemmar i Authors' Guild. Författarförbundet har informerat sina medlemmar om den betydelse som den amerikanska uppgörelsen kan ha för svenska författares verk.

I mitten av 1990-talet blev det slutligen nödvändigt att Författarförbundet, Journalistförbundet, Läromedelsförfattarnas Förbund och Dramatikerförbundet, efter förebild av tonsättarnas Stim, bildkonstnärernas BUS och musikernas och skådespelarnas Sami, bildade en collecting society för ordupphovsmännen, ALIS (Administration av litterära rättigheter i Sverige). ALIS har till uppgift att bevaka ordupphovsmännens rättigheter inte minst vid användning av deras offentliggjorda texter via digitala media och att ha beredskap att förvalta och fördela de vid "moderna massanvändningar" alltmer vanligt förekommande individuellt fördelningsbara ersättningsarna. Författarförbundet har aktivt bidragit till att detta samarbete kommit till stånd och till att det nu utvecklas.

Summering

Om inte upphovsmannens ställning som avtalspart stärks fortplantas dåliga avtalstraditioner till de nya upplåtelseavtal som måste till för användning av författarens verk på t.ex. de nya e-bok- och print-on-demand-områdena. Den förhandlingsplikt som Författarförbundet föreslår ska tillföras upphovsrättslagens tredje kapitel skulle innebära ett viktigt steg mot jämställdhet mellan författarparten och producentsidan.

Om inte upphovsrättsskyddet utvecklas så att det fastare förankras i upphovsmännens möjlighet att som jämställd part träffa rimliga upplåtelseavtal riskerar upphovsrättsystemet att förlora i trovärdighet.

Konstnärorganisationerna ser avtalslicensbestämmelsen som en verkningsfull anpassning av upphovsrätten till modern kommunikationsteknik och en nyckel till fortsatt inflytande för upphovsmännen över till exempel licensiering av bibliotekens bestånd för tillgängliggörande i digital form. I Danmark har sådan ny lagstiftning redan satts. I Sverige pågår utredningsarbete om behovet av nya avtalslicensbestämmelser. Avtalslicenser tillgodoser, smidigt tillämpade, också konsumentkrav på förenklad one-stop-shop-licensiering.

10. Vem sade vad och hur?

I början av 1990-talet etablerades en ny grundlag Yttrandefrihetsgrundlagen (YGL) som efter mönster av Tryckfrihetsförordningen (TF) gav media som radio, tv och film grundlagsskydd. Troheten mot de i TF sedan länge väl etablerade principerna om censurförbud, meddelarskydd, etableringsfrihet, särskild ansvarsordning, särskild rättegångsordning och principen hellre fria än fälla, fördes därmed över på ett område som i långa stycken karakteriserats av ingripande regleringar av olika slag; den kvardröjande filmcensuren krävde ett särskild undantagsregel i YGL. Därefter har tyvärr på varandra följande regeringar, under hänvisning till att dessa lagar är teknikberoende, tagit initiativ som syftar till att åstadkomma ett teknikberoende grundlagsskydd. Detta har emellertid efter noggrann utredning inte visat sig vara möjligt med bibehållande av de principer och den rättssäkerhet som TF och YGL är uttryck för. Ändå fortsätter utredandet.

Sveriges EU-medlemskap har inneburit att den svenska offentlighetsprincipen, det vill säga att myndighetshandlingar är offentliga om inte annat särskilt och uttryckligen stadgas, möter svårigheter. Andra, kontinentala länders tradition av slutenhet i statsförvaltningen riskerar krypa norrut. Till detta kommer att den digitala kommunikationstekniken provocerar nya och ingripande övervakningsmöjligheter som slår åt olika håll; FRA:s signalspaning kan dyka ner i vår e-post, internetinnehåll filtreras bort, personuppgifter får inte behandlas.

Och – vilket värde skulle den text du tar del av ha om du inte kunde vara säker på att texten du läser är skriven av den person som är angiven som dess författare/avsändare och att texten är en säkerställd återgivning av den text som författaren skrev?

Så länge som vi tycker att det är av grundläggande betydelse för vårt sätt att förstå en text, för den värdering vi gör av texten, att vi vet vem som skrev den och kan vara förvissade om att det vi läser återger exakt det författaren skrev, så är författarens rätt att anges som upphovsman och att motsätta sig förvanskning av texten oavvisliga förutsättningar för en yttrande- och informationsfrihet värd statusen av grundläggande rättighet.

Att kunna få ett auktoritativt svar på frågan Vem sade vad och hur? är en kärnpunkt i upphovsmannens ideella rätt och i yttrande- och informationsfriheten. Det är ett första rangens medborgarintresse att vi vet vem som sade vad och hur han/hon sade det. Upprätthåller vi inte respekten för dessa hörnstenar riskerar kommunikationen mellan oss att bli meningslös. Tilltron till informationen förutsätter ett utvecklat rättsskydd för yttrandet.